

Az Eszmélet szerkesztősége 2017. július 10-én a Gólya szövetkezeti presszóban kerekasztal-beszélgetést (vitát) rendezett Böröcz József: *Hasított fa. A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig című tanulmánykötetéről* (Eszmélet Könyvtár, Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017). A vitát Melegh Attila vezette, a résztvevők Artner Annamária, Böröcz József, Földes György és Geröcs Tamás voltak. Az alábbiakban Artner Annamária és Geröcs Tamás hozzászólásának egybeszerkesztett és kiegészített változatát adjuk közre. Földes György szövegét és a kötet szerzője, Böröcz József mindhárom írásra reflektáló válaszát következő (117.) számunkban publikáljuk.

*

ARTNER ANNAMÁRIA

Kelet-Európa helye a világrendszerben 1989 előtt

Az elemzendő kérdés

Az Immanuel Wallerstein nevével fémjelzett világrendszer-elmélet az 1989-es rendszerváltás előtt nem volt olyan népszerű hazánkban, mint manapság. A kritikai távolságtartás oka az volt, hogy Wallerstein szerint a világon XVI. század óta egyfolytában a kapitalizmus uralkodik, minden más termelőmódot – vagyis a kelet-európai társadalmi berendezkedést is – maga alá gyűrve. Ezt azonban az akkoriban uralkodó rendszer nem fogadta el, hiszen magát – az 1936-os sztálini szovjet alkotmányban rögzítetteket követve – „szocialistának” nevezte. Elméletileg helytelenül – amit az 1989 előtti társadalmi rendszer elnevezése körül a rendszerváltás idején felerősödő vita is tükrözött –, de még az ezt felismerő baloldali körökben sem volt szó arról, hogy e rendszerek a világkapitalizmus részei lettek volna.

Nem kevésbé lényeges a világrendszer-elmélettel kapcsolatos fenn tartások sorában az sem, hogy Marx-szal ellentétben, aki az osztályokat

a termelőeszközökhöz való (tulajdon-) viszony alapján definiálta, Wallerstein szerint, az osztályokat a létrehozott új értékből való részesedés határozza meg (Miszlivetz 1983, 134), ami elmosza a kizsákmányolás különféle módozatai közötti ellentétet. Így rá is áll, amit Szigeti (2017, 11) ír más, a kizsákmányolás formameghatározottságától úgyszintén eltekintő szerzők kapcsán, hogy ti. „elméletileg releváns tartalmak különbözőségét egyneműsíti.” Ez a látszólag elméleti nüansz azzal válik a kelet-európai múlt tanulságait illetően relevánssá, hogy Wallerstein szerint a fő társadalmi konfliktusok inkább az egyes országok között és kevésbé az országokon belül keletkeznek (Miszlivetz, 1983, 131).

És ez – a külső és belső tényezők szerepe – az a pont, ahol a wallersteini világrendszer-felfogásnak a kelet-európai országokra való alkalmazása izgalmas vitakérdéssé válik. Ugyanis, ha a kelet-európai rendszereken *belüli* konfliktusok – a harc a kapitalista és szocialista formák között az anyagi és szellemi újratermelés minden területén – csak másodlagosak voltak a tőkés centrum és e rendszerek közötti konfliktusokhoz képest, akkor a kelet-európai szocialista kísérlet bukásának okait *elsősorban a külső tényezők* képezik. Ebből viszont az is következik, hogy amíg a centrum tőkés, addig szocialista típusú társadalmak nem maradhatnak fenn a periférián – vagyis Marxnak van igaza, aki a proletárforradalom győzelmét Angliában, Franciaországban, esetleg Németországban várta, és világméretűnek gondolta el. Már ő és Engels is érzékelte azonban az akkori legfejlettebb kapitalista állam munkásosztályának „elkényelmesedését”, amelyet a világ többi részéről odaáramló gazdagság váltott ki: „az angol proletariátus ténylegesen egyre inkább elpolgárosodik, úgyhogy ez a mind között legpolgárabb nemzet végül, úgy látszik, odáig akarja vinni a dolgot, hogy a burzsoázia mellett legyen polgári arisztokráciája és polgári proletariátusa. Olyan nemzetről, amely az egész világot kizsákmányolja, ez persze bizonyos fokig indokolt.” (Engels levele Marxhoz. 1858. október 7. MEM 29, 337.)

A centrum tehát elveszíti forradalmiságát, mint a történelem bizonyítja, s ha ez így van, akkor a perifériára hárul(t) a feladat, hogy a társadalmi haladáshoz utat nyitó radikális politikai fordulatot elsőként megtegye. A világkapitalizmus „leváltásához” a perifériák forradalmának hosszú ideig ki kell tartania, aminek alapvető feltétele, hogy a forradalom után a periféria képes legyen úgy uralni, megoldani belső konfliktusait, hogy azok ne térítsék le az új társadalom felé vivő útról.

Böröcz József a világrendszer-szemléletnek megfelelően már az 1980-as évek közepén arra törekedett, hogy a külső (a világrendszerhez fűződő) és a belső viszonyokat egyaránt figyelembe vegye a „létezett szocializmus” elemzése során (Böröcz 2017, 9–24). A kérdés mármost az, mennyire erős magyarázó erővel bír a világrendszer-elmélet az 1989 előtti kelet-európai társadalmi berendezkedés jellemzőire és sorsára nézve.

A külső függés

Lássuk először a külső tényezőt! Böröcz szerint, a közép- és kelet-európai országok mindig is a nyugati centrum félperifériái voltak, s ez idézte elő bukásukat.

Ennek ellentmond, hogy a KGST külkereskedelmében a Nyugat csak mintegy egynegyeddel, Magyarországból egyharmaddal részesedett egészen az 1970-es évek elejéig (Meisel 1979). A Szovjetunió 1970 végéig 41 ezer tudományos-műszaki dokumentációt adott át ingyen a KGST-országoknak, és 21 ezret kapott tőlük (Meisel 1994, 11), miközben a COCOM-lista elszigetelte a Nyugat technikai vívmányait a kelet-európai országoktól (Szász, 2001).

Továbbá, a kelet-európai rendszerek már csak azért sem lehettek pusztá félperifériái a tőkés centrumnak, mert az oktatás, egészségügy, kultúra, lakhatás, gyermekvállalás stb. támogatásával hatással voltak a nyugati jóléti rendszerek kiépítésére. Ha úgy tetszik, segítettek jobbat tenni a kapitalizmust. A Kelet is hatott a Nyugatra – már pusztá létével is! Ez viszont kizárja, hogy a Nyugat függeléke lett volna – legalábbis egészen az 1970-es években meginduló eladósodásig. (A két rendszer kölcsönös befolyását egy megjegyzés erejéig Böröcz is elismeri, de nem teszi komolyabb vizsgálat tárgyává.)

Böröcz szerint, a kelet-európai országok „kettős függésben” éltek, egyfelől a Nyugattól, másfelől a Szovjetuniótól függtek. Ebben a sé-mában azonban nem értelmezhető a Szovjetunió helyzete. Ugyanis Böröcz szerint is a Szovjetunió tartotta fenn a „birodalmat”, amelytől a kisebb kelet-európai államok függtek, de nem tudjuk meg, mitől függött a Szovjetunió. Ha az is a Nyugattól, akkor nem beszélhetünk kettős függésről, hiszen akkor végső soron minden „szocialista” ország a tőkés centrumtól függött (a kisebbek a Szovjetunión keresztül). Ha viszont a Szovjetunió *nem függött* a Nyugattól, akkor a szocialista tábor vezető hatalmát, s így magát az egész létezett szocializmust *nem a Nyugattól való függés döntötte romba*.

A „Kelet” technológiai lemaradása sem intézhető el röviden. Egyfelől, a „fejlett Nyugattól” való műszaki lemaradás csak az 1970-es években, az 1968-as gazdasági mechanizmus reformja után bontakozott ki, másfelől a technológiai fejlődés jellege nem független a termelési módtól: „Keleten” a technológiai fejlődés más logika mentén folyt, mint „Nyugaton” és (egészen az 1960-as évek végéig) számos nagy-szerű eredményt produkált (lásd Szász 2001) – aminek emblematisztikus példája az elpusztíthatatlan Rakéta porszívó...

Mindezek alapján úgy tűnik, hogy nem a félperifériás helyzet okozta a rendszer elfajulását, hanem fordítva: a tőkés világrendszerbe való növekvő beágyazottság (technológiaiimport, hitelfelvétel, a nyugati tőke beengedése stb.) volt a rendszer elfajulásának eredménye. A kérdés mármost az, mi okozta a rendszer elfajulását.

A belső helyzet

Nem véletlen, hogy a specifikusan kapitalista osztályviszonyoknak, valamint az országokon belüli konfliktusoknak kisebb szerepet tulajdonító wallersteini elméletet követő Böröcz elemzésében sem kap helyet az osztályszerkezet, a politikai struktúra, a párt, az ideológia kérdése: sem a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetre vonatkozó egész eredeti – marxi, lenini, gramscii – elmélet, sem a marxi hagyományokat követő kortárs irodalom (Rozsnyai, Szalai, Szigeti, Wiener). Milyen volt a rendszer osztályjellege a genezisnél? Mikortól változott meg ez a jelleg és miért? A „reform-transzform-panglossziánus” (Böröcz 2017, 276.) közigazdászok ideológiájának – egyébként igen szellemes – elemzéséből is fájdalmasan hiányzik annak kimutatása, milyen osztályérdeket szolgáltak/nak ezek a közigazdák és az ő „szigorú” közigazdaságtudományuk. Így például nem tudjuk meg, ki mozgatja a „sztálinista államot”, amely „szimulálja a tőkés osztályt”. Továbbá összezavarodunk a tőke fogalmát illetően is, amikor azt olvassuk, hogy a munkaerőt az államszocialista tulajdonú tőke értékesítette (33) – a tőkeviszony tehát fennmaradt (?). Akkor hát miféle államról van itt szó, milyen osztályérdeket képviselt, milyen osztályokból, rétegekből állt a társadalom?

Az osztály nélküli társadalomba való átmenet jóval nagyobb feladat és sokkal inkább múlik az átmenetet vezető elmélet és annak képviselői alkalmasságán, mint az osztálytársadalmak különböző formái közötti váltás. Marx ugyan hangsúlyozza, hogy az új társadalom

mindig az előző méhében fejlődik ki, azonban az osztály nélküli társadalomra ez csak nagyon korlátozottan igaz. Lenintől, a gyakorlat filozófusától tudjuk, hogy mivel a proletáriátus forradalmát követően az évszázados beidegződések felváltása a cél, a politika nem szorul háttérbe, hanem éppen ellenkezőleg: elsődlegessé válik a gazdasággal szemben. Az intézmények és a tudat, a kultúra, az erkölcs 180 fokok fordulata (elidegenedett individuumokból közösségi emberekké válni) most a történelmi feladat, aminek nincsenek történelmi előzményei, tapasztalatai, amelyekre támaszkodni lehetne. A proletáriátus diktatúrája, ahogy Marx óta ennek az átmenetnek a politikai formáját nevezik, egyszerre irányul a régi rend revansista erői és az új rend azon haszonélvezői (a dolgozó nép eleinte nagyon is széles rétegei) ellen, akik még csak most, az intézményi változásokkal (amelyeknek alanyai és tárgyai egyszerre) együtt változnak maguk is, és csak lassan vetik le a kapitalista önzés reflexeit.

Ebből pedig (megint csak) az következik, hogy a szocializmusba való átmenet nem lehet része, függeléke a tőkés világrendszernek – ugyanis ha az, akkor nem átmenet. („Kapcsolatot tartani” vagy „része lenni” nem ugyanaz. Kisebb-nagyobb részben elszenvedni a tőkés világrendszer kizsákmányoló erőit, sőt harcolni ezek ellen, vagy alávetve lenni nekik, szintén nem azonos dolgok.)

A bukás oka

Böröcz szerint a kelet-európai társadalmi fejlődés évszázadok óta az „elitirányítottság és az exogén jelleg” (a birodalmi függés és a külső meghatározottság) terméke (279), és hosszú időtávú kulturális örökség, az ipari kapitalizmus megkésettisége terheli.

Csakhogyan van itt egyszerre mindjárt két bökkenő is.

Az egyik, hogy ez a magyarázat determinista, fatalista és mechanikus, amely abszolutizálja, végérvényesíti a történelmi pályafüggést, s ezzel logikailag kiiktat mindenfajta társadalmi átalakulást. A valóságban azonban minden társadalmi átalakulás egy pálya végén (annak ellehetetlenülésével) következik be. Ahogy Hegel (1957 [1812]) magyarázza a mennyiségi és minőségi változások dialektikus kapcsolatát: minden minőségi változást piciny mennyiségi változások sora előz meg, mígnem az egyik, a korábbiaknál nem nagyobb mennyiségi változással (egy „csomópontnál”, egy „ugrással”) új minőség jön létre, ami megint kis mennyiségi változásokon át halad az újabb

kvalifikációs pontig (ugrásig), vagyis a minőségi átalakulásig (ez a „mértékviszonyok csomós vonala”). Hegel példái a kémia és fizika területéről származnak, de a fejlődés logikája a társadalomban is hasonló: az új minőség megjelenése (mint például egy forradalmi kormány alakulása) az egyik ugrás (csomópont), amit az átmeneti társadalmon belüli kisebb mennyiségi változások követnek, amíg egy újabb kvalifikációs pontnál létre nem jön az új minőségű társadalom. A vita éppen ennek az átmenet természetéről és tapasztalatairól szól.

A másik bökkenő, hogy az a magyarázat, ami szerint Kelet-Európa szocialista rendszerei szükségszerűen elbuktak és visszaintegrálódtak a kapitalista hierarchiába, mert mindig is a kapitalizmus függő helyzetű félperifériái voltak, tautologikus marad, mivel nem ad magyarázatot arra, hogy egyáltalán *miért, hogyan tudtak kialakulni* ezek a szocialista irányultságú rendszerek.

Ha a kelet-európai rendszerek keletkezését vizsgáljuk, ahogy a világ-rendszer- és történelemszemlélet alapján egyébként elvárható, akkor a legelső feladat megvizsgálni *magának a kapitalista világrendszernek a fejlődését* és formaváltásait, s ebben az „új minőség” (a kelet-európai rendszerek) keletkezésének (a szocialista forradalomnak) a körülményeit. Új minőségről csak akkor beszélhetünk, ha megváltozik a hatalom osztályjellege. Az *osztályalapú elemzés* tehát elmaradhatatlan.

A második feladat ennek az új minőségnek, az új társadalmi rendszernek a *formációelméleti* leírása – amit nem helyettesítenek a Böröcz által használt „sztálinizmus”, „kádárizmus”, „alattvalóállam”, szovjet „birodalmi központ”, „politikai kolonizáció” vagy a „tulajdonvákuum” (amely, egyébként, az állami tulajdon racionalitásának tagadásával cseppentett liberális dogma) homályos fogalmai.

A harmadik feladat, hogy az új minőséget saját bázisán (és *nem a régi minőség szempontjai szerint!*) mérve vizsgáljuk meg, elemezve az új rendszer belső folyamatait, evolúcióját. Szigeti (2017, 12) felhívja a figyelmet, hogy az elméletalkotás nem merülhet ki a fogalomalkotásban, hanem a valóság olyan reprodukciója kell legyen, amely képes annak *mozgását* megmagyarázni.

Végül, a negyedik feladat a világrendszer és az új rendszer vizsgálatának összekapcsolása: *hogyan változott a (tőkés) világrendszer a szocialista forradalmat követően*, annak hatására és hogyan hatott a tőkés világrendszer léte és változásai az új rendszerre.

Az első kérdéskörhöz ajánlom Rozsnyai (2002) munkáját, alább csak az utóbbi három kérdéskörre térek ki röviden, jelezvén a főbb összefüggéseket, problémákat.

A keleti-európai rendszerek átmeneti rendszerek voltak a kapitalizmus és szocializmus között mindkét rendszer elemeivel s ezek harcával, amely harc kimenetele határozta meg a rendszer végső jellegét. Nem voltak tőkés társadalom, „mert nem a magántulajdon alapzatán és piaci kapcsolatokon keresztül egyesítették a termelés két legfontosabb tényezőjét, az embert és a termelési eszközöket. (Alárendelt mozzanatokként, korszakonként és országokonként változó terjedelemben, mind a kisárutermelés, mind a tőkés magántulajdon, mind a reciprocitáson alapuló naturálgazdálkodás ettől még jelen lehetett.) Továbbá *nem voltak – de történelmi adottságaik következtében nem is lehettek – kommunista társadalmak sem. A dogmatikus-személyi kultuszos időszak után, a 1960-as évektől kétirányú reformfolyamat indult meg, az egyik a kibernetikai irányvonal (hiányzott hozzá a mikro-elektronika), a másik a piacositás.* Látni kell azonban, hogy e folyamatban szükségképpen megjelenik a magántulajdon és a látens politikai pluralizmus, így az átmeneti társadalom előbb-utóbb válaszutóvá élé kerül: fokozatos liberalizálással felszámolja a rendszer szocialista elemeit – mint ez meg is történt –, vagy számot vet a viszonylagos elmaradottság talaján fogant antikapitalista kísérletek hosszú távú átmeneti jellegével. Azaz a régi és új társadalomszerveződésre jellemző elvek konfliktusos együttélésében fokozatosan a szocializálás új formáinak tudatos kiépítésére törekszik, a néphatalom intézményein keresztül kontrollálva a nem kívánatos, ámde szükségképpen fellépő hatásokat.” (Szigeti 2003)

„Elméletileg kétségtelen, hogy a kapitalizmus és a kommunizmus között bizonyos átmeneti időszak van. Ez az időszak szükségképpen egyesíti magában a társadalmi gazdaság mindkét formájának vonásait, illetve sajátosságait. Ez az átmeneti szakasz szükségképpen a haldokló kapitalizmus és a születő kommunizmus, vagy más szóval: a legyőzött, de meg nem semmisített kapitalizmus és a megszületett, de még egészen gyenge kommunizmus közötti harc szakasza” (Lenin, 1973 [1919], 261).

„A polgári forradalmat rendszerint betetőzi a hatalom megragadása, a proletárforradalom ellenben csak megkezdődik vele és a hatalmat emelőnek használja a régi gazdaság átépítésére, az új gazdaság szervezésére.” (Sztálin, 1951 [1939], 145)

„A történelemben még sohasem fordult elő, hogy valamely uralkodó osztály a maga egészében alacsonyabb életszinten álljon, mint a legyőzött és alávetett osztály bizonyos elemei és rétegei. Ezt a páratlan ellentmondást a történelem a proletáriátusnak tartotta fenn; ebben

az ellentmondásban rejlenek a proletárdiktatúra legfőbb veszélyei, különösen azokban az országokban, ahol a kapitalizmus nem fejlődött ki nagy arányokban, és nem sikerült koncentrálni a termelőerőket.” (Gramscit idézi Rozsnyai 2007, 45).

Ha igazán világrendszer-szemlélettel akarjuk elemezni a „szocialista múltat”, akkor foglalkoznunk kell a kapitalizmus nagy válságaival és az ezeket követő formaváltásokkal, e formaváltások természetével, illetve a bennük szunnyadó alternatívákkal. Akkor látni fogjuk a szocializmus fogantatásának nyomorúságos és véres körülményeit (amiből aztán, Böröcz szavaival, majdan a szovjet megszállás és a szovjet „birodalom” keletkezik), a fiatal szovjet államra törő intervenciót, polgárháborút és a világháborút, a Szovjetunió Európa defaszizálásában játszott kiemelkedő szerepét (és a fasiszmus újjáéledését a „szovjet birodalom” lehanyatlásával). Fel kell idéznünk a kapitalista világrendszer II. világháború utáni helyzetét is, a „szovjet tömb” szerepét a gyarmati rendszerek összeomlásában és szocialista irányultságú rezsimek azt követő létrejöttében, a nyugati jóléti rendszerek kialakulásában. Szólnunk kell a perifériák forradalmairól és gerillamozgalmairól az 1960-es 1970-es években (Angola 1961, Bissau-Guinea 1962, Mozambik 1964, Latin-Amerikai országok sora) és a centrum megrendüléséről, ami politikailag a fejlődő országok megerősödő összefogásában („Hetvenhetek” csoportja 1964-től, Új Nemzetközi Gazdasági Rend követelése), az 1968-as diákmozgalmakban, a portugál és a görög fasiszta diktatúrák megdöntésében (1974) és az USA vietnami vereségében (1973–75) nyilvánult meg, gazdaságilag pedig a dollárra épülő stabil árfolyamrendszer összeomlásában (1971) és az 1970-es évek válságában.

Tehát éppen a világrendszer-elemzés keretében nem tekinthetünk el attól, hogyan *rendült meg a (tőkés) világrendszer a szocializmus létezése idején*, és hogyan született meg a kapitalizmus új formája – Rozsnyai (2002) találó kifejezésével – a transznacionális monopolkapitalizmus.

És ami még ennél is sokkal fontosabb, elemezni kell a szocialista irányultságú átmeneti társadalmak saját belső problémáit és alternatíváit. Ezek nemzetközi vonzatát, így különösen a hrucsovi fordulatot követő világméretű presztízsvesztést, a Kínával való szakítás és a katonai kalandokba bocsátkozás következményeit stb. Rá kell mutatni az átmenti társadalom legnagyobb nehézségére, nevezetesen arra, hogy az újjáépítés, a modernizáció, a szegénység felszámolása stb. kérdését *nem a munka kárára kívánja/akarhatja megoldani*, holott a megoldáshoz *fokozott munkaráfordítás* szükséges.

A termelékenység elmaradása a kapitalizmusban válságot okoz, amely a tőketúltermelés formájában ölt testet: az áruk nem értékesíthetők kellő profittal, munkanélküliség van és a bérek alacsonyok. Az átmeneti társadalomban viszont a termelékenység elmaradása éppen, hogy *túl sok bér és túl kevés áru* – azaz a hiánygazdaság – formáját ölti, amit *nem lehet* tömeges elbocsátásokkal orvosolni.

Az átmenetben objektíve jelen van az osztályharc, amelyet a proletariátusnak kell megvívnia, miközben a termelőeszközök államosítása még nem szünteti meg sem az *elkülönültségi* viszonyokat (vállalatok, termelőszövetkezetek) sem *a fizikai és szellemi munka elválását* – amelyek mind napról-napra újratermelik a kapitalizmust. A proletariátusnak magának is e harcban kell felismernie saját érdekét (mágn-magáért válóvá válnia), amiben az elméleti tisztánlátás (párt!) az egyetlen kapaszkodó. Ezért Böröcz József megjegyzése, miszerint „az államszocializmusnak még saját »ontológiája« sem volt” (183) – fontos kérdésre tapint rá, és sajnos, nagyon is helytálló.

Hivatkozások

- Hegel 1957 [1812]: *A logika tudománya*. I. rész. Budapest, Akadémiai Kiadó
- Lenin 1973 [1919]: *Gazdaság és politika a proletárdiktatúra korszakában*. LÖM 39. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Meisel Sándor 1979: *A KGST 30 éve*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Miszlivetz Ferenc 1983: Immanuel Wallerstein osztálykoncepciójáról. *Fejlődéstanulmányok*, I. Budapest, Eötvös Lóránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar Tudományos Szocializmus Tanszék
- Rozsnyai Ervin 2002: *Az imperializmus korszakváltásai*. Budapest, szerzői magánkiadás
- Rozsnyai Ervin 2007: *Miért kell nevén nevezni?* (Gondolatok a bukás elméleti tanulságairól). Budapest, szerzői magánkiadás
- Szász Gábor 2001: *A kelet-európai országok műszaki fejlődésének sajátosságai*. Doktori Mestermunkák. Budapest, Osiris Könyvkiadó
- Szigeti Péter 2003: *Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok, Eszmélet*, 58. sz. (2003. nyár)
- Szigeti Péter 2017: *Kapitalizmusfogalmak és a tőkés termelési mód elmélete. Eszmélet*, 115. sz. (2017. ősz). Melléklet
- Sztálin, J. V. 1951 [1939]: *A leninizmus kérdései*, Budapest, Szikra Kiadás